Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies
Online ISSN 2278-8808, SJIF 2026 = 8.727
https://www.srjis.com/issues_data/290
Peer Reviewed & Refereed Journal, MAR-APRIL 2026, Vol- 14/94

अंबाजोगाई शहरातील माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्ता व अध्यापन परिणामकारकतेच्या सहसंबंधाचा अभ्यास

मंगल व्यकटराव कदम
सहाय्यक प्राध्यापक, श्री.बी.एस.पी.एम. अध्यापक महाविद्यालय, अंबाजोगाई, जि.बीड महाराष्ट्र

Paper Received On: 20 MAR 2026
Peer Reviewed On: 24 APRIL 2026
Published On: 01 MAY 2026

Abstract

प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश अंबाजोगाई शहरातील माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्ता (Emotional Intelligence) आणि अध्यापन परिणामकारकता (Teaching Effectiveness) यांच्यातील परस्परसंबंधाचा चिकित्सक अभ्यास करणे हा आहे. आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेमध्ये शिक्षकांकडून केवळ विषयज्ञानाची अपेक्षा न करता भावनिकदृष्ट्या परिपक्व, संवेदनशील आणि परिणामकारक अध्यापन करणारा शिक्षक अपेक्षित आहे. प्रस्तुत संशोधनात वर्णनात्मक सर्वेक्षण व सहसंबंधात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला. संशोधनासाठी अंबाजोगाई शहरातील 140 माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षकांची निवड स्तरीकृत यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीने करण्यात आली. माहिती संकलनासाठी भावनिक बुद्धिमत्ता मापनश्रेणी व अध्यापन परिणामकारकता मापनश्रेणीचा वापर करण्यात आला. संकलित माहितीचे विश्लेषण सरासरी (Mean), प्रमाणित विचलन (SD), t-test, ANOVA आणि Pearson Product Moment Correlation यांच्या साहाय्याने करण्यात आले. निष्कर्षानुसार भावनिक बुद्धिमत्ता व अध्यापन परिणामकारकता यांच्यात उच्च धनात्मक सहसंबंध (r = 0.74) आढळून आला.

***बीजशब्द* (Keywords):** *भावनिक बुद्धिमत्ता, अध्यापन परिणामकारकता, माध्यमिक शिक्षक, उच्च माध्यमिक शिक्षक, सहसंबंध, शिक्षक विकास.*

1. प्रास्ताविक

शिक्षण हे मानवाच्या सर्वांगीण विकासाचे प्रभावी साधन आहे. शिक्षणाच्या गुणवत्तेचा पाया शिक्षकांच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून असतो. शिक्षक हा विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, सामाजिक, भावनिक आणि नैतिक विकासाचा प्रमुख शिल्पकार असतो. आधुनिक शिक्षण व्यवस्थेमध्ये शिक्षकाची भूमिका केवळ ज्ञानप्रदाता म्हणून मर्यादित राहिलेली नसून मार्गदर्शक, समुपदेशक, प्रेरक आणि परिवर्तनकर्ता म्हणून विकसित झालेली आहे.

आजच्या काळात विद्यार्थ्यांच्या विविध गरजा, वाढते स्पर्धात्मक वातावरण, पालकांच्या अपेक्षा, तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर आणि शैक्षणिक गुणवत्तेची वाढती मागणी यामुळे शिक्षकांवर विविध प्रकारचे

Copyright © 2026, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

मानसिक व भावनिक दडपण निर्माण होत आहे. अशा परिस्थितीत शिक्षकाची भावनिक बुद्धिमत्ता ही त्याच्या अध्यापन परिणामकारकतेसाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

भावनिक बुद्धिमत्ता म्हणजे व्यक्तीची स्वतःच्या आणि इतरांच्या भावनांचे आकलन, व्यवस्थापन, नियंत्रण आणि योग्य अभिव्यक्ती करण्याची क्षमता. डॅनियल गोलेमन यांच्या मते, व्यक्तीच्या यशामध्ये बौद्धिक बुद्धिमत्तेपेक्षा भावनिक बुद्धिमत्तेचे योगदान अधिक महत्त्वपूर्ण असते.

अध्यापन परिणामकारकता म्हणजे शिक्षकाने विद्यार्थ्यांमध्ये अपेक्षित ज्ञान, कौशल्ये, मूल्ये आणि वृत्ती विकसित करण्यासाठी केलेल्या अध्यापन प्रक्रियेची परिणामकारकता. भावनिकदृष्ट्या सक्षम शिक्षक वर्गातील वातावरण सकारात्मक ठेवतात, विद्यार्थ्यांमध्ये प्रेरणा निर्माण करतात आणि अध्यापन अधिक प्रभावी बनवतात.

अंबाजोगाई हे मराठवाड्यातील एक महत्त्वाचे शैक्षणिक केंद्र असून येथे विविध प्रकारच्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा कार्यरत आहेत. या शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्ता आणि अध्यापन परिणामकारकता यांच्यातील संबंधाचा अभ्यास करणे शैक्षणिक दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहे.

2. संबंधित साहित्याचा आढावा

1. Daniel Goleman (1995)

डॅनियल गोलेमन यांनी "Emotional Intelligence" या ग्रंथामध्ये भावनिक बुद्धिमत्तेची संकल्पना लोकप्रिय केली. त्यांच्या मते व्यक्तीच्या यशामध्ये बौद्धिक बुद्धिमत्तेपेक्षा (IQ) भावनिक बुद्धिमत्तेचे योगदान अधिक असते. आत्मजाणीव, आत्मनियंत्रण, प्रेरणा, सहानुभूती आणि सामाजिक कौशल्ये हे भावनिक बुद्धिमत्तेचे प्रमुख घटक असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले.

2. Singh (2012)

सिंह यांनी शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा व्यावसायिक कार्यक्षमतेशी असलेला संबंध अभ्यासला.

3. Kumar आणि Muniandy (2012)

या संशोधनामध्ये शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्ता आणि अध्यापन परिणामकारकता यांच्यातील संबंधाचा अभ्यास करण्यात आला.

4. Adeyemo (2015)

Adeyemo यांनी माध्यमिक शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्ता व अध्यापन कार्यक्षमतेचा अभ्यास केला.

निष्कर्ष

भावनिक बुद्धिमत्ता आणि अध्यापक परिणामकारकता यावर अनेक संशोधने झाली असली तरी अंबाजोगाई शहरातील माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षकांवर विशेष संशोधन उपलब्ध नाही. प्रस्तुत संशोधन हे या संशोधनातील अंतर भरुन काढण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

अशा प्रकारे उपलब्ध साहित्याच्या आढाव्यामुळे प्रस्तुत संशोधनाची आवश्यकता, महत्त्व आणि उपयुक्तता स्पष्ट होते.

3. संशोधनाची गरज

1. शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा अध्यापन प्रक्रियेवर होणारा प्रभाव समजून घेणे.
2. गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी आवश्यक भावनिक घटक ओळखणे.

3. शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम अधिक परिणामकारक बनविण्यासाठी आधारभूत माहिती मिळवणे.
4. अंबाजोगाई शहरातील शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेची सद्यस्थिती जाणून घेणे.
5. शिक्षकांच्या अध्यापन परिणामकारकतेवर प्रभाव टाकणाऱ्या घटकांचा शोध घेणे.
6. विद्यार्थीकेंद्रित अध्यापनासाठी आवश्यक भावनिक कौशल्ये निश्चित करणे.
7. शिक्षकांच्या व्यावसायिक विकासासाठी मार्गदर्शन मिळवणे.
8. शाळांमधील शैक्षणिक गुणवत्ता वृद्धीसाठी आवश्यक उपाययोजना सुचविणे.
9. भावनिक बुद्धिमत्ता आणि अध्यापन परिणामकारकता यांच्यातील संबंध स्पष्ट करणे.
10. संशोधन साहित्यामध्ये स्थानिक स्तरावरील माहितीची भर घालणे.

4. संशोधनाचे महत्त्व

शिक्षकांसाठी

- भावनिक सक्षमता वाढविण्यास मदत.
- अध्यापन कौशल्ये अधिक प्रभावी बनविण्यास सहाय्य.

विद्यार्थीसाठी

- सकारात्मक शैक्षणिक वातावरण निर्मिती.
- भावनिकदृष्ट्या सुरक्षित व प्रेरणादायी वर्गअनुभव.

शिक्षक शिक्षण संस्थांसाठी

- प्रशिक्षण अभ्यासक्रमात भावनिक बुद्धिमत्तेचा समावेश करण्यास आधार.

शाळा प्रशासनासाठी

- शिक्षक विकास कार्यक्रमांचे नियोजन करण्यास मदत.

संशोधकांसाठी

- भावनिक बुद्धिमत्ता विषयक पुढील संशोधनासाठी दिशा.

समाजासाठी

- गुणवत्तापूर्ण आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षणाला चालना.

5. संशोधनाची उद्दिष्टे

1. शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा अभ्यास करणे.
2. शिक्षकांच्या अध्यापन परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे.
3. भावनिक बुद्धिमत्ता व अध्यापन परिणामकारकता यांच्यातील परस्परसंबंध शोधणे.
4. पुरुष व महिला शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेतील फरक तपासणे.
5. पुरुष व महिला शिक्षकांच्या अध्यापन परिणामकारकतेतील फरक तपासणे.
6. अध्यापन अनुभवानुसार भावनिक बुद्धिमत्तेतील फरक तपासणे.
7. अध्यापन अनुभवानुसार अध्यापन परिणामकारकतेतील फरक तपासणे.

6. गृहीतके

Ho1 : शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्ता व अध्यापन परिणामकारकता यांच्यात कोणताही महत्त्वपूर्ण संबंध नाही.

Ho2 : पुरुष व महिला शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेमध्ये कोणताही महत्त्वपूर्ण फरक नाही.

Ho3 : पुरुष व महिला शिक्षकांच्या अध्यापन परिणामकारकतेमध्ये कोणताही महत्त्वपूर्ण फरक नाही.

Ho4 : अध्यापन अनुभवानुसार शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेमध्ये कोणताही महत्त्वपूर्ण फरक नाही.

Ho5 : अध्यापन अनुभवानुसार शिक्षकांच्या अध्यापन परिणामकारकतेमध्ये कोणताही महत्त्वपूर्ण फरक नाही.

7. संशोधन पद्धती

संशोधन प्रकार

- वर्णनात्मक सर्वेक्षण पद्धती
- सहसंबंधात्मक संशोधन पद्धती

लोकसंख्या

अंबाजोगाई शहरातील सर्व माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षक.

नमुना

गट	संख्या
माध्यमिक शिक्षक	70
उच्च माध्यमिक शिक्षक	70
एकूण	**140**

नमुना निवड पद्धती

स्तरीकृत यादृच्छिक नमुना निवड (Stratified Random Sampling)

संशोधन साधने

1. भावनिक बुद्धिमत्ता मापनश्रेणी
2. अध्यापन परिणामकारकता मापनश्रेणी

सांख्यिकीय साधने

- Mean
- Standard Deviation
- t-test
- ANOVA
- Pearson Correlation

8. माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

तक्ता 1 : भावनिक बुद्धिमत्ता

N	Mean	SD
140	136.84	14.62

अर्थनिर्वचन: शिक्षकांची भावनिक बुद्धिमत्ता समाधानकारक आणि उच्च स्तरावर आढळली.

तक्ता 2 : अध्यापन परिणामकारकता

N	Mean	SD
140	150.48	16.74

अर्थनिर्वचन: शिक्षकांची अध्यापन परिणामकारकता उच्च स्तरावर आढळली.

तक्ता 3 : सहसंबंध

चल	**r**
भावनिक बुद्धिमत्ता × अध्यापन परिणामकारकता	0.74

अर्थनिर्वचन: उच्च धनात्मक सहसंबंध आढळला. भावनिक बुद्धिमत्ता वाढल्यास अध्यापन परिणामकारकताही वाढते.

तक्ता 4 : भावनिक बुद्धिमत्ता (लिंगानुसार)

गट	**Mean**	**SD**	**t**
पुरुष	133.42	14.18	
महिला	140.26	13.84	2.58

निर्णय: H_{02} फेटाळण्यात आली.

तक्ता 5 : अध्यापन परिणामकारकता (लिंगानुसार)

गट	**Mean**	**SD**	**t**
पुरुष	147.36	16.42	
महिला	153.60	15.88	2.31

निर्णय: H_{03} फेटाळण्यात आली.

तक्ता 6 : भावनिक बुद्धिमत्ता (अनुभवानुसार)

अनुभव	**Mean**
0-10 वर्षे	131.72
11-20 वर्षे	137.64
20 पेक्षा जास्त	143.52

F = 5.48*

निर्णय: H_{04} फेटाळण्यात आली.

तक्ता 7 : अध्यापन परिणामकारकता (अनुभवानुसार)

अनुभव	**Mean**
0-10 वर्षे	144.86
11-20 वर्षे	151.72
20 पेक्षा जास्त	157.84

F = 6.21*

निर्णय: H_{05} फेटाळण्यात आली.

9. निष्कर्ष

1. शिक्षकांची भावनिक बुद्धिमत्ता उच्च स्तरावर आढळली.
2. शिक्षकांची अध्यापन परिणामकारकता समाधानकारक व उच्च स्तरावर आढळली.

3. भावनिक बुद्धिमत्ता व अध्यापन परिणामकारकता यांच्यात उच्च धनात्मक सहसंबंध (r = 0.74) आढळला.
4. महिला शिक्षकांची भावनिक बुद्धिमत्ता पुरुष शिक्षकांपेक्षा अधिक आढळली.
5. महिला शिक्षकांची अध्यापन परिणामकारकता पुरुष शिक्षकांपेक्षा अधिक आढळली.
6. अध्यापन अनुभव वाढल्यास भावनिक बुद्धिमत्ता वाढते.
7. अध्यापन अनुभव वाढल्यास अध्यापन परिणामकारकताही वाढते.
8. भावनिक बुद्धिमत्ता ही अध्यापन परिणामकारकतेचा महत्त्वपूर्ण निर्देशक असल्याचे स्पष्ट झाले.

10 **शिफारशी**

1. शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये भावनिक बुद्धिमत्ता विकासाचा स्वतंत्र घटक समाविष्ट करावा.
2. शाळास्तरावर तणाव व्यवस्थापन व भावनिक सक्षमता कार्यशाळा आयोजित कराव्यात.
3. सेवांतर्गत शिक्षक प्रशिक्षणामध्ये भावनिक कौशल्यांवर आधारित कार्यक्रम राबवावेत.
4. शिक्षकांच्या मानसिक आरोग्य व भावनिक स्वास्थ्यासाठी समुपदेशन सुविधा उपलब्ध कराव्यात.
5. अध्यापन परिणामकारकतेच्या मूल्यमापनामध्ये भावनिक बुद्धिमत्तेचा विचार करावा.
6. शिक्षक-विद्यार्थी संबंध अधिक दृढ करण्यासाठी भावनिक शिक्षणावर भर द्यावा.
7. शिक्षकांच्या व्यावसायिक विकासासाठी सतत प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करावेत.

11. संशोधनाच्या मर्यादा (Limitations)

1. संशोधन केवळ अंबाजोगाई शहरापुरते मर्यादित आहे.
2. नमुना आकार 140 शिक्षकांपुरता मर्यादित आहे.
3. माहिती प्रश्नावलीच्या प्रतिसादांवर आधारित आहे.
4. इतर मानसशास्त्रीय घटकांचा विचार करण्यात आलेला नाही.
5. संशोधनाचे निष्कर्ष सर्व शिक्षकांना सार्वत्रिकपणे लागू होतीलच असे नाही.

12. भावी संशोधनासाठी उपयुक्तता

1. महाराष्ट्रातील इतर जिल्ह्यांमध्ये अशाच प्रकारचा तुलनात्मक अभ्यास करता येईल.
2. प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च शिक्षण स्तरांमधील शिक्षकांची तुलना करता येईल.
3. भावनिक बुद्धिमत्ता, व्यावसायिक समाधान आणि तणाव यांचा संयुक्त अभ्यास करता येईल.
4. डिजिटल अध्यापन कौशल्ये आणि भावनिक बुद्धिमत्ता यांचा परस्परसंबंध अभ्यासता येईल.
5. B.Ed. विद्यार्थी शिक्षक आणि कार्यरत शिक्षक यांची तुलना करता येईल.
6. सरकारी व खासगी शाळांतील शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा तुलनात्मक अभ्यास करता येईल.
7. NEP-2020 च्या संदर्भात शिक्षकांच्या भावनिक सक्षमता आणि अध्यापन गुणवत्तेचा अभ्यास करता येईल.

संदर्भसूची

Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence. Bantam Books.

Mayer, J.D., Salovey, P., & Caruso, D.R. (2004). Emotional Intelligence: Theory and Findings.

Best, J.W. & Kahn, J.V. (2016). Research in Education. Pearson Education.

Aggarwal, J.C. (2018). Educational Research. Arya Book Depot.

Garrett, H.E. (2015). Statistics in Psychology and Education.

Mangal, S.K. (2021). Statistics in Psychology and Education.

National Education Policy (2020). Ministry of Education, Government of India.